

ACTA HISTRIAE
31, 2023, 2

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

31, 2023, 2

KOPER 2023

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 31, leto 2023, številka 2

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Lara Petra Skela, Marjan Horvat, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Lara Petra Skela (angl.), Petra Berlot (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Lara Petra Skela (angl.)

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria[®] / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente[®]

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research and Innovation Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Mlada Čehinja kriči na sovjetske vojake na tanku med invazijo na Češkoslovaško pod sovjetskim vodstvom v Pragi 26. avgusta 1968 (arhiv BettmannGetty Images) / Una giovane donna ceca urla contro i soldati sovietici su un carro armato durante l'invasione della Cecoslovacchia da parte dei sovietici, a Praga il 26 agosto 1968 (Archivio BettmannGetty Images) / A young Czech woman shouts at Soviet soldiers on a tank during the Soviet-led invasion of Czechoslovakia, in Prague on Aug. 26, 1968 (BettmannGetty Images Archive).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. junija 2023.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA); Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internazionale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.; SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki in barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zjdp.si/en/](https://zjdp.si/en/).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Boštjan Udovič & Lara Sorgo:** Giuseppe Tartini: soltanto un'attrazione culturale locale o un ponte diplomatico verso gli altri paesi? 183
Giuseppe Tartini: Just a Local Cultural Product or a Possible Tool of Slovenian Cultural Diplomacy?
Giuseppe Tartini: lokalna kulturna znamenitost ali sredstvo slovenske kulturne diplomacije do drugih držav?
- Stanislav Južnič:** The Forgotten Trieste Bishop Wolfgang Weickhard von Rain (1721–1724) and His Relatives 211
Il vescovo triestino dimenticato Wolfgang Weickhard von Rain (1721–1724) e la sua famiglia
Pozabljeni tržaški škof Volf Vajkard Rain (1721–1724) in njegovo sorodstvo
- Polona Tratnik:** “Hansel and Gretel”: The Abandoned Children Become Enlightened Social Subjects 231
«Hansel e Gretel»: i bambini abbandonati diventano soggetti sociali illuminati
»Janko in Metka«: zapuščena otroka postaneta razsvetljena družbena subjekta
- Matteo Perissinotto:** «Nel ‘demi-monde’ della cocaina»: traffico e consumo di cocaina nella Venezia Giulia (1918–1923) 251
“In the ‘Demi-Monde’ of Cocaine”: Cocaine Trafficking and Consumption in the Julian March (1918–1923)
»V ‚polsvetu‘ kokaina«: trgovina s kokainom in njegova poraba v Julijski krajini (1918–1923)
- Matic Batič:** Nova govorica prostora: preimenovanja naselij na severnem Primorskem po drugi svetovni vojni (1948–1954) 281
Il nuovo linguaggio dell’ambiente: modifiche dei toponimi sul litorale settentrionale sloveno nel secondo dopoguerra (1948–1954)
The New Language of Space: The Renaming of Settlements in Northern Primorska after the Second World War (1948–1954)

Blaž Torkar & Stanislav Polnar: The Impact of the 1968 Prague Spring on Czechoslovak and Yugoslav Military Doctrines 307
L'impatto della primavera di Praga del 1968 sulle dottrine militari della Cecoslovacchia e della Jugoslavia
Vpliv praške pomladi 1968 na češkoslovaško in jugoslovansko vojaško doktrino

Mila Orlić: Talijansko javno pamćenje i slika drugog: antislavenski stereotipi u recentnoj historiografiji i književnosti sjevernojadranskog prostora 333
Memoria pubblica italiana e rappresentazioni dell'altro: stereotipi antislavi nella recente storiografia e letteratura dell'area alto adriatica
Italian Public Memory and Representations of the Other: Anti-Slavic Stereotypes in Recent Italian Historiography and Literature of the Upper Adriatic Area

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

Eleanor Janega: The Once and Future Sex: Going Medieval on Women's Roles in Society
(Veronika Kos) 355

Joseph Lennon: Irish Orientalism: A Literary and Intellectual History
(Li Gengming & Hamid Farahmandian) 359

TALIJANSKO JAVNO PAMĆENJE I SLIKA DRUGOG:
ANTISLAVENSKI STEREOTIPI U RECENTNOJ HISTORIOGRAFIJI I
KNJIŽEVNOSTI SJEVERNOJADRANSKOG PROSTORA

Mila ORLIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilišna Avenija 4, 51000 Rijeka, Hrvatska
e-mail: milaorlic@ffri.uniri.hr

IZVLEČEK

Članek z metodo zgodovinske in literarne imagologije ponuja kritično analizo zgodovinskih naracij, prisotnih v novejšem italijanskem zgodovinopisju in drugih besedilnih virih (popularnih, publicističnih, literarnih), ki jih prežemajo predsodki in stereotipne predstave o slovanskem prebivalstvu ali jugoslovanskih oblasteh na območju zgornjega Jadrana. Pri analizi dejavnikov, ki so prispevali k oblikovanju podobe Drugega, v tem primeru »Slovanov«, je posebna pozornost namenjena konstrukciji mita o »vzhodni meji« v okviru italijanskega kulturnega spomina in zgodovinskih naracij zadnjih treh desetletij.

Ključne besede: protislovanstvo, nacionalizem, javni spomin v Italiji, Zgornji Jadran, drugost

MEMORIA PUBBLICA ITALIANA E RAPPRESENTAZIONI DELL'ALTRO:
STEREOTIPI ANTISLAVI NELLA RECENTE STORIOGRAFIA E
LETTERATURA DELL'AREA ALTO ADRIATICA

SINTESI

L'articolo offre, attraverso il metodo dell'imagologia storica e letteraria, un'analisi critica delle narrazioni storiche presenti nella recente storiografia italiana e in altre fonti testuali (divulgative, pubblicistiche, letterarie) che sono permeate da pregiudizi e rappresentazioni stereotipate della popolazione slava o delle autorità jugoslave nell'area dell'Alto Adriatico. Nell'analisi dei fattori che hanno contribuito alla formazione dell'immagine dell'Altro, in questo caso degli «slavi», particolare attenzione è dedicata alla costruzione del mito del «confine orientale» all'interno della cultura della memoria italiana e delle narrazioni storiche degli ultimi tre decenni.

Parole chiave: antislavismo, nazionalismo, memoria pubblica in Italia, Alto Adriatico, alterità

*Tko kopa po prošlosti kao ormaru punom primjera i sličnosti,
ni ne sluti koliko, u određenom trenutku, ovisi o njihovom ostvarenju.*
(Benjamin, 2006, 502)

KAKO SE STVARAO MIT „ISTOČNE GRANICE”

Tony Judt je u svom monumentalnom djelu *Postwar* upozoravao da je pamćenje „loš vodič u prošlost”, podsjećajući nas da je „poslijeratna Europa izgrađena na smišljeno *lažiranom* sjećanju – na zaboravljanju kao načinu življenja” u odnosu na složena i tragična iskustva koja su potresala Europu između 1938. i 1948. godine, dok se nakon 1989. utemeljila na „višku sjećanja” u kojem je srž kolektivnog identiteta postalo institucionalizirano javno pamćenje. Upravo zato, opaža Judt, „za razliku od pamćenja koje samo sebe potvrđuje i osnažuje, povijest doprinosi otrežnjenju” jer ono što nam nudi – u smislu kritičke (re)interpretacije – „izaziva nelagodu, čak i nemir” (Judt, 2022, 450–451).

U ovom ćemo članku pokušati kritički dekonstruirati pojedine aspekte problematičnog odnosa između povijesti i sjećanja, isprepletenih u teško razdvojive oblike, osvrćući se posebno na one koji bude „nelagodu i nemir” i koji se tiču načina na koji je Italija stvorila novi utemeljujući mit „istočne granice”. Ako Judtove teoretske okvire primijenimo na talijanski kontekst s kraja osamdesetih i početka devedesetih primijetiti ćemo da je tranzicijski proces temeljito izmijenio društvene determinante povijesnih interpretacija, namećući nove perspektive iščitavanja povijesti, kao i nove oblike pamćenja. Ovdje nam nije moguće detaljno razmotriti procese koji su doveli do krize antifašističkog narativa¹, utemeljenog na mitološkoj predodžbi talijanskog pokreta otpora kao zajedničke borbe čitavog naroda protiv nacifašizma. Fokusirat ćemo se samo na važne momente koji su značajno utjecali na izgradnju novih nacionalnih paradigmi, a koji su striktno vezani s povijesnim događajima i pamćenjem na sjevernojadranskom prostoru.

U kontekstu širih političkih i kulturnih preobrazbi tijekom devedesetih, na valu povijesnog revizionizma koji je od osamdesetih sve više nagrizao antifašističke narative u čitavoj Europi (posebno u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji), talijanska vladajuća klasa i institucije počele su zamišljati a potom i promovirati novu politiku sjećanja koja bi (konačno) razriješila tradicionalni antagonizam između fašizma i antifašizma. Taj je antagonizam proizlazio iz dvadesetogodišnjeg fašističkog režima, građanskog rata (1943–’45) i njegovog problematičnog nasljeđa. Nova verzija javnog pamćenja je bila zamišljena kao „pomirujuća” za podijeljeno talijansko društvo, a u konačnici je trebala dovesti do nacionalnog pomirenja, odnosno zajedničkog pamćenja (*memoria condivisa*) Drugog svjetskog rata, kako ga je zamislio bivši talijanski predsjednik Carlo Azeglio Ciampi². To je na kraju i učinjeno stvaranjem,

1 O ovoj temi opširnije u: Focardi, 2005; 2013; 2020; Deák, Judt & Gross, 2001; Davies, 1994; Judt, 1992; 2022; Luzzatto, 2004; Müller, 2002.

2 Obnašao je dužnost predsjednika Republike Italije od svibnja 1999. do svibnja 2006.

među ostalim, i novog nacionalnog mita tzv. istočne granice kroz institucionalizirano sjećanje na „fojbe i egzodus”³ – dva povijesna fenomena vezana za sjevernojadranski prostor koja su trebala postati „tragedija svih” Talijana⁴. Radilo se o procesu koji se razvijao postepeno i taktično, počevši od već spomenute krize antifašističkih narativa te potrebe da se pronađu zajednički nacionalni čimbenici koji bi izveli Italiju iz „doba totalitarizama” i koji bi „pročistili pamćenje” (*purificazione della memoria*) te „prevladali mržnju i ogorčenost”.⁵

Upravo je u Trstu (gradu koji simbolizira nacionalno-iredentističku paradigmu) upriličen susret predstavnika tadašnje Demokratske stranke Luciana Violantea i predsjednika post-fašističke stranke Nacionalnog saveza Gianfranca Finija u ožujku 1998., koji je u već spomenutom kontekstu političke nestabilnosti i potrebe pronalaska zajedničkog pamćenja simbolički označio prvi korak prema konvergenciji talijanske ljevice i desnice u stvaranju drukčijeg pogleda na nacionalnu prošlost, polazeći upravo od povijesnih događaja na „istočnoj granici”. Kako je sazeo tršćanski dnevni list *Il Piccolo*: „Odavde se iznova pokreće nacionalna svijest”⁶ koju je trebalo izgraditi na temeljima „patriotske solidarnosti” kao „branu protiv nacionalne dezintegracije koja dolazi sa sjevera u obliku zahtjeva za odcjepljenje i s juga, u oblicima organiziranog kriminala.” Par godina kasnije, prilikom posjete Trstu, predsjednik Ciampi ponovo je inzistirao na potrebi da se „zajedno oda poštovanje svim našim mrtvima”⁷ te je svojom posjetom Rižarni San Sabba i Fojbi u Bazovici ukazao na potrebu nacionalnog pomirenja koje se osnivalo na osudi dva totalitarizma (naci-fašizma i komunizma). U vezi s tim posjetom međutim važno je naglasiti sljedeće: Rižarna je bila nacistički logor, koji je bio u funkciji od 1943. do 1945. u sklopu tzv. Operacijske zone Jadranskog primorja (*Operationszone Adriatisches Küstenland*) pod izravnom upravom Reicha, stoga je odgovornost simbolično prebačena na nacizam, potiskujući indirektno prethodne odgovornosti fašističkog režima, dok se razdoblje 1943-’45 uglavnom podudara s fenomenom vezanim za fojbe.⁸ Tako su Rižarna San Sabba i Fojba u Bazovici postale nova „politička svetišta” (*Sacrari politici*)⁹ talijanskog javnog pamćenja koje je predsjednik Ciampi nastavio promovirati i u narednom razdoblju. Njegov je cilj bio ostvarenje „cjelovitog sjećanja”

3 La Repubblica, 10.2.2004: La tragedia delle foibe nella memoria di tutti gli italiani.

4 Il Piccolo 10. 2. 2003: Esodo, patrimonio comune di tutti gli italiani; Il Piccolo, 10. 2. 2004: Foibe ed esodo, Ciampi: tragedia di tutti.

5 Il Piccolo, 25. 2. 2000: Risiera e foibe: „Basta con i rancori”. Primjeri koji su navedeni u tekstu odabrani su na osnovu uvida u nacionalni i lokalni talijanski dnevni tisak (Corriere della sera, La Repubblica, Il Piccolo) s fokusom na razdoblje 1998-2004, do uvoda Dana sjećanja na fojbe i egzodus, što smatramo ključnim razdobljem za stvaranje mita o „istočnoj granici”.

6 Il Piccolo, 15. 3. 1998: È da qui che riparte la coscienza nazionale.

7 Il Piccolo, 25. 2. 2000: Onoriamo insieme tutti i nostri morti.

8 Fojbe su postale simbolički i kumulativni naziv za razne oblike nasilja koje su počinili pripadnici jugoslavenskog NOB-a u jesen 1943. (nakon kapitulacije Italije) i poslije kraja rata. O fenomenu „fojbi” više u Pirjevec, 2009; 2021.

9 Il Piccolo 18. 08. 2002: Basovizza, dove riposa la memoria.

(*memoria piena*), nužnog za „nacionalno pomirenje bez amnezija”¹⁰ i za stvaranje novog nacionalnog identiteta te jačanje osjećaja pripadnosti talijanskoj državi koja je tijekom devedesetih bila u dubokoj političkoj krizi¹¹.

Da bi se ostvario takav ambiciozan i nipošto jednostavan cilj, nije bilo dovoljno stvoriti novi utemeljujući mit koji bi premostio unutarnje podjele talijanskog društva prikazane kroz dihotomiju oprečnih narativa (fašizam/antifašizam), nego je bilo nužno rekreirati i stari-novi lik „neprijatelja”, ovaj put „vanjskog”, odnosno izvan-nacionalnog, koji je pronađen u nedefiniranoj figuri *Slavena* i *slavenskih komunista* poznat iz iredentističke i poslije fašističke propagande. Tako se talijansko javno pamćenje fokusiralo isključivo na nasilje koje su Talijani pretrpjeli – kroz „fojbe” i „egzodus” – dok se potpuno potisnulo nasilje koje su Talijani počinili tijekom dvadeset godina fašističkog režima, između ostalih upravo i prema tim „Slavenima” koji sad figurativno utjelovljuju novog nacionalnog neprijatelja. Na taj se način Italija svrstala među „žrtve” Drugog svjetskog rata, potpuno zanemarujući svoju odgovornost: od invazije i okupacije, progona slavenskih naroda, donošenja rasnih zakona, do potpune represije i masovnih deportacija u suradnji s nacističkom Njemačkom na sjevernojadranskom prostoru, koji su gotovo iščezli iz javnog diskursa i kolektivnog pamćenja. Fokus se tako prebacio s fašizma na komunizam – u ovom slučaju isključivo jugoslavenski.

„Kult žrtve”, koji dominira kulturom pamćenja diljem Europe (Traverso, 2006; 2012) i koji je globalno izgrađen na tragičnom iskustvu Holokausta, doveo je međutim do novih i problematičnih distorzija povijesti koje su posebno vidljive upravo na primjeru mitskih narativa koji su se nametnuli u talijanskoj javnosti oko događaja na „istočnoj granici”. Naime, Dan sjećanja na Holokaust idealno je nastao kao ujedinjujući element europskog pamćenja kako bi se zabilježili (i arhivirali) masovni zločini XX. stoljeća te promovirao suživot i tolerancija kroz zajedničku komemoraciju žrtava. Glavna namjera europskih institucija bila je obrazovanje novih generacija, u vjeri da ih se na taj način može zaštititi od svih oblika ksenofobije i rasne, etničke i vjerske netolerancije (David, 2020). Međutim, Dan sjećanja na fojbe i egzodus, iako inspiriran arhetipskim modelom Dana sjećanja na Holokaust¹², bitno se razlikuje u svojim političkim načelima koja, u ime nacionalne pomirbe i pozivanje na nacionalno jedinstvo, često stvaraju nove podjele i sukobe jer su nerijetko opterećena nacionalističkim i antieuropskim tonovima i sadržajima.¹³ Štoviše,

10 Amnezije se u ovom slučaju uglavnom vežu za odgovornost komunističkog sustava, tj. za žrtve koje je prouzročio i koje su u javnom pamćenju bile potisnute dugi niz godina, a koje se simbolički komemoriraju kao „fojbe”.

11 Corriere della Sera, 25. 4. 2003: Una memoria intera, un Paese più unito.

12 Kritički pristup analizi Dana sjećanja na Holokaust u: Schwarz, 2016; 2021.

13 Konkretni primjer u tom smislu je govor Antonija Tajanija, tadašnjeg Predsjednika Europskog parlamenta i današnjeg Ministra Vanjskih poslova Republike Italije, povodom obilježavanja Dana sjećanja 2019. u Bazovici kada je uzviknuo „Živjela talijanska Istra, živjela talijanska Dalmacija”: <https://video.corriere.it/foibe-tajani-basovizza-viva-istria-italiana-dalmazia-italia-na/01ec6e3e-2e33-11e9-b2ba-a8cdeed9884a> (last access: 2023-06-28).

kako ćemo vidjeti u ostatku članka, da bi se izgradila i učvrstila nova „zamišljena nacija”, iznikla iz ruševina političko-ideološke krize s početka devedesetih, trebalo je stvoriti image koji su podrazumijevali, osim slike neprijatelja, i ponižavajuće prikaze Drugog.¹⁴

TALIJANSKA INAČICA ORIJENTALIZMA

Od trenutka kada su teme vezane za „istočnu granicu” postale predmet pažnje šire talijanske javnosti, jer su služile novoj nacionalnoj pripovijesti o Drugom svjetskom ratu i njegovom nasljeđu, povijesni narativi i predložbe korišteni za opis povijesnih događaja na sjeverno-jadranskom prostoru već su bili dostupni u oblicima nacionalnih pripovijesti koje vuku korijene još iz 19. stoljeća (Badurina 2009; Collotti 1999). Stoga, dok je javna pozornost bila usmjerena na dva ključna događaja („fojbe” i „egzodus”) izvlačeći ih iz pretežito lokalnih okvira, nacionalistički narativi i diskursi obnovljeni su na nacionalnoj razini u raznim oblicima antislavenstva i stereotipnih prikaza o Drugome. Dakako, ponovno otkrivanje takvih modela nije bilo potaknuto isključivo unutarnjim razlozima novih politika pamćenja u Italiji, već i nekim vanjskim čimbenicima koji su utjecali na njihovo obnavljanje. Glavni su svakako rat i raspad Jugoslavije na početku devedesetih, koji su odmah tumačeni kao izrazi „balkanske zaostalosti” i brutalnosti te predispozicije za ratovanje (Petrungraro, 2012). Tako se na primjer u knjizi povjesničara Arriga Petacca, *Egzodus, Negirana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine* (L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia), koja je imala mnoštvo izdanja i veliku popularnost, tvrdi sljedeće:

[...] da je „etničko čišćenje” tragična navika borbi među rasama kojima se periodički prolijeva krv na Balkanu potvrđuju nedavni događaji koji su se dogodili u Bosni i na Kosovu, gdje se ponovilo upravo ono što se u Istri dogodilo pedesetak godina ranije, s jedinom razlikom da su, budući da zemlja nije nudila “pogodnost” fojbi za skrivanje leševa, ubojice bili prisiljeni pobjeći masovnim grobnicama [...] (Petacco, 1999, 141–142).

Pojam „Balkan” se tako počinje vraćati u upotrebu sa svim svojim mračnim i negativnim konotacijama kao spoj orijentalističkih predodžbi, s posebnim obilježjem „okrutnosti, drskosti, (političke) nestabilnosti i nepredvidivosti” (Todorova, 2009, 119). Taj skup image je oprečan načinima na koji se karakterizira Europu: kao središte razuma, uređene vlasti, samokontrole i osjećaja za pravdu, pa se tako Balkan ponovo afirmira kao „tamna strana” Europe, zaostala i nasilna regija u kojoj vlada „plemenska mržnja” i „barbarstvo” (Todorova, 1994, 453) te postaje dominantna interpretacijska paradigma koja se primjenjuje ne samo na ratove na području bivše Jugoslavije iz devedesetih nego i retrospektivno (i anakronistički)

14 Za širi europski kontekst v. Harle, 1994; 2000.

na prethodna razdoblja, uključujući i događaje iz Drugog svjetskog rata i poraća na sjevernojadranskom prostoru. Štoviše, sukobi na prostoru bivše federacije postaju ključni dokaz i potvrda duboko ukorijenjenih i dugotrajnih predrasuda zasnovanih na stereotipu prirodne sklonosti slavenskih naroda prema nasilju i mržnji, dok koncept „etničkog čišćenja” i njegovo nekritičko korištenje i primjenjivanje na razne faze i fenomene dovodi do usmjeravanja interpretacija sjevernojadranskih povijesnih događaja isključivo na etničke skupine i njihovu međusobnu suprotstavljenost, koje na taj način postaju gotovo ekskluzivni teorijsko-interpretacijski obrazac u povijesnim analizama talijanske historiografije i publicistike (Orlić, 2023). Talijani s jedne strane i „Slaveni”¹⁵ s druge su stoga prezentirani kao glavni povijesni akteri, precizno podijeljeni i jasno definirani u svojim nacionalnim i etničkim kategorijama, koje se pritom podudaraju s također ukorijenjenom dihotomijom selo/grad. Upravo taj binarni koncept selo/grad – koji ćemo detaljnije analizirati u nastavku teksta i koji vuče korijene još od mletačke dominacije na Jadranu¹⁶ – dodatno opterećuje vrijednosnim sudom jer se grad veže za identitetsku kategoriju „Talijana”, dok se ruralne sredine prikazuje kao isključivo „slavenske”, pa se u tom ključu binarno suprotstavljaju i druge kategorije vezane za tu paradigmu: superiorno/inferiorno, visoka kultura/niska kultura, civilizacija/primitivizam itd, zanemarujući pritom niz drugih mogućih kategorija analize povijesne zbilje (društvenih, kulturnih, političko-ideoloških i drugih) koji nisu vezani za etničku ili nacionalnu pripadnost (Verginella, 2008). Usto treba također imati na umu i specifičnost pograničnog područja koje je uvijek višejezično, multikulturalno, fluidno te vrlo često promjenjivo i nedefinirano, stoga gore navedene etničko-nacionalne kategorije i interpretativni obrasci reduciraju složenost povijesnih događaja, projicirajući ih u metahistorijske narative (Orlić, 2023).

STEREOTIPNI PRIKAZI I STIGMATIZACIJA DRUGOG

Prikladna metoda u kritičkoj analizi načina i oblika na koji se prikazuje „drugost” u sjevernojadranskom prostoru je historijska imagologija, koja proučava formiranje predodžbe o Drugome, stereotipne prikaze i ponavljajuće image u različitim vrstama povijesnih izvora te njihovo instrumentalno korištenje u političke svrhe. Radi se o recentnoj disciplini koja se razvila iz književne imagologije pod utjecajem postkolonijalnih i literarno-kritičkih smjerova istraživanja. Usmjerena

15 Izrazi „Slaven/i” i „slavenski” su preneseni iz talijanske publicistike, književnosti, historiografije i javnog prostora te se i dalje koriste kao opći naziv za netalijansko stanovništvo na sjevernojadranskom prostoru, bez ikakvih unutarnjih razlika, što predstavlja dodatni primjer u omalovažavanju Drugog koji tako postaje nedefinirana skupina.

16 Radi se o poznatoj distinkciji između povijesnih naroda i naroda bez povijesti unutar koje se podrazumijeva da „nepovijesni” narodi nemaju svoju državu i političku elitu pa su stoga predestinirani da budu podčinjeni povijesnim narodima. Taj se koncept (stvoren u europskoj političkoj filozofiji devetnaestog stoljeća) afirmirao u talijanskoj iredentističkoj historiografiji te dodatno nametnuo za vrijeme fašističkog režima, ističući neraskidivu vezu između kulture i imperijalizma (Verginella, 2008; Badurina, 2023).

je na dekonstrukciju „esencijalizma” koji je prisutan u karakterizacijama određene skupine (rasne, nacionalne, rodne, vjerske ili neke druge) i putem kojeg se složene kategorije, procesi i fenomeni svode na banalizirane, pojednostavljene i crno-bijele prikaze. Stvaranjem nacionalnih heteropredodžbi (slika Drugog) i samopredodžbi (slika vlastite nacije) formiraju se svjetonazori određene zajednice, koji potom utječu na njezine norme i vrijednosti. Imaginarna slika Drugog, kao i sam proces „stereotipiziranja” određene skupine, pragmatičan je postupak kojim se određene (uglavnom nacionalne) poruke vrlo brzo propagiraju i u širim kontekstima, prelazeći iz lokalne na državnu razinu (Beller & Leerssen, 2007; Neumann, 2009). U fokusu historijske imagologije je stoga i kritička analiza odnosa moći pod utjecajem kojih su određene predodžbe oblikovane, njihova recepcija u društvu te njihov utjecaj na političke i društvene procese (Drača, 2021).

U ovom radu ćemo koristiti upravo taj metodološki pristup kako bismo pomnije analizirali setove stereotipa i karakteristika koji se pripisuju pojedinoj skupini (u našem slučaju tzv. slavenskom stanovništvu) i koji su uglavnom negativni i inferiorni u odnosu na one koji se pripisuju vlastitoj grupi, a istovremeno služe političkim ciljevima (kao što smo već konstatirali na primjeru kreiranja mita „istočne granice”) te su se upravo korištenjem stereotipnih prikaza i imagama vrlo brzo proširili s lokalnih (sjevernojadranskih) okvira na šire državne okvire.¹⁷ Pritom želimo naglasiti da ćemo ovdje navesti samo nekoliko paradigmatičkih primjera u funkciji ilustracije fenomena koji je tema ovog članka te da nam je kriterij njihova izbora evidentno korištenje spomenutih imagama i stereotipa. Ne uzimamo dakle u obzir cjelokupnu talijansku historiografiju vezanu za sjevernojadranski prostor. Istovremeno međutim, samim time što ovdje odabrani tekstovi uživaju velik utjecaj i autoritet na široj nacionalnoj razini, ukazujemo na činjenicu da antislavistički stereotip nije marginalna pojava.

Početni korak u svakoj imagološkoj analizi sastoji se od definiranja konkretnih tropa i imagama te njihovog tekstualnog konteksta (koji će biti prikazani i objašnjeni u nastavku članka), a koji se sastoje od nekoliko temeljnih imagoloških matrica. U ovom članku nam, naravno, nije moguće obuhvatiti brojne i različite doprinose u kojima su prisutni imagem i stereotipni prikazi Drugog na sjeverno-jadranskom prostoru¹⁸, pa ćemo se usredotočiti na nekoliko konkretnih, ali vrlo indikativnih radova. Premda nam je glavni cilj analiza historiografskih tekstova, početak ćemo s

17 U ovom članku se nećemo baviti recentnim talijanskim filmskim prikazima Drugog na sjevernojadranskom prostoru, među kojima se posebno ističu dva filma: „Srce u jami” (Il cuore nel pozzo) iz 2005. i „Red Land” iz 2018. U oba se mogu uočiti karikirani prikazi „Slavena” i partizana, koji su uzorni u konstrukciji nacionalnog i nacionalističkog diskursa, kako ih je objasnio A. M. Banti u svojoj knjizi „Čast nacije. Seksualni identiteti i nasilje u europskom nacionalizmu od XVIII. stoljeća do Velikog rata” (*L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra*), u kojoj ističe da je silovanje (prisutno u drugom od dva navedena filma, u vezi slučaja Norme Cossetto) također „narativno sredstvo koje nastanjuje nacionalno-patriotski diskurs poput opsesije” (Banti, 2005, 245).

18 Opširnije u: Badurina, 2023; Košuta, 2014; Raspudić, 2010.

književnim ne bismo li opisali širi diskurzivni kontekst u kojem se od historiografije očekuje kritički odmak. Prvi rad, „Bura. Istra, vjetar izbjeglištva”¹⁹, posebno je značajan prije svega zbog svoje popularnosti, jer se koristi u školama diljem Italije i u gotovo svim popularizacijama teme „istočne granice”, upravo kao primjer knjige koju „treba pročitati” ukoliko se želi saznati nešto više o događajima na sjeverno-jadranskom prostoru. Ako tome pridodamo i kritičku analizu specifičnog konteksta u kojem je ta knjiga nastala, a to je 1998. godina u kojoj se dogodio već spomenuti tršćanski susret dvaju političara, Luciana Violantea i Gianfranca Finija, kada su definirani okviri „nacionalnog pomirenja” unutar kojih se trebao razviti novi povijesni narativ koji bi učvrstio talijanski nacionalni identitet i osjećaj pripadnosti – možemo dobiti uvid i u pragmatičan način kojim se predodžbe prisutne u spomenutoj knjizi šire na nacionalnu (pa čak i izvan-nacionalnu) razinu, bitno utječući na formiranje slike o Drugome, kao i na društveno-političke procese i promjene. Ovdje je korisno imati na umu da je Dan sjećanja na fojbe i egzodus²⁰ uveden svega nekoliko godina kasnije, dok su neke bitne izmjene u toponomastici uvedene već od 2000., kao npr. imenovanje ulica ili trgova u znak sjećanja na „mučenike fojbi” (*martiri delle foibe*).

Knjigu o kojoj je riječ („Bura”) napisale su dvije autorice: Anna Maria Mori, novinarka talijanskih dnevnih novina *La Repubblica*, i Nelida Milani, spisateljica. Pripovjedačice, obje rodom iz Pule, istovremeno su i protagonistice tog autobiografskog romana, u kojem svaka od njih pripovijeda o svojoj obitelji i poslijeratnim odlukama: obitelj Mori, koja je nakon Drugog svjetskog rata odlučila otići iz Istre u Italiju, i obitelj Milani, koja se – iako pripadnica talijanske govorne skupine, opredijelila za ostanak u Puli nakon pripojenja Istre Jugoslaviji. Knjiga je pisana kao vrsta dijaloga, odnosno prepiske, ne samo dvije autorice i njihovih sudbina, nego i simboličnog dijaloga „dviju duša” (izbjeglih iz Istre i onih koji su ostali) jedne cjeline, metaforičkog nacionalnog tijela – istarskih Talijana. Ta knjiga je stoga i pokušaj „pomirenja” onih koji su otišli i onih koji su ostali, među kojima je do kraja devedesetih vladao vrlo izražen animozitet, vezan za razloge koji su ih doveli do odluke da odu ili ostanu u Istri, kao i za oprečna političko-ideološka opredjeljenja koja su uvjetovala pola stoljeća međusobnog nerazumijevanja. Štoviše, dugi niz godina zajednica izbjeglih (ezula) je sustavno potiskivala činjenicu da je jedan dio talijanske manjine ostao živjeti u tadašnjoj Jugoslaviji. Kako navodi Pamela Ballinger, ezuli su svojoj djeci često govorili da više nema Talijana u Istri, objašnjavajući im da su oni koji su ostali bili ubijeni (Ballinger, 2010, 28–29). Ta negacija postojanja skupine onih koji su ostali (*rimasti*) od strane ezula – ne samo unutar obitelji, nego i u javnim prikazima – bila je funkcionalna samoj zajednici da bi apsolutizirala razloge svog odlaska. Priznati da je netko ostao i da je preživio, čak obavljajući važne funkcije unutar istarskog društva, kao i činjenicu da talijanska zajednica opstaje i postoji sve do danas – ističući svoj talijanski identitet – moglo je

19 Naslov na talijanskom izvorniku je *Bora. Istria, il vento dell'esilio* (Mori & Milani, 1998).

20 Zakon br. 92 donesen 30.03.2004. kojim je proglašen „Dan sjećanja” u spomen na žrtve fojbi, julijsko-dalmatinski egzodus, događaje na istočnoj granici te dodjelu priznanja rodbini stradalih u fojbama (*Gazzetta Ufficiale*, 13. 04. 2004, 86).

ozbiljno narušiti pripovijesti samih ezula, koje su se temeljile na samopredstavljanju talijanske zajednice na ekskluzivan način. Analizirajući tisak zajednice ezula iz poslijeratnog razdoblja može se uočiti niz članaka u kojima se izravno osporava autentičnost talijanskog identiteta onih koji su ostali, njihov se izbor da ostanu smatra „krivnjom” te ih se optužuje za izdaju i suradnju s neprijateljem.²¹ Na to se izravno osvrće Anna Maria Mori: „Postali ste naš neprijatelj: jer ste, ostavši, na neki način umanjili naš odlazak. Iz Istre su otišli svi: ili gotovo svi... A vi ste taj ‘gotovo’” (Mori & Milani, 1998, 218).

Kako stoga pomiriti „dviije duše” talijanske zajednice, otišlih i ostalih, a pritom se uklopiti u ideju daleko šire politike nacionalnog pomirenja koja je dominirala u talijanskom društvu i politici krajem devedesetih? Izlaz je bio u pronalaženju novog (odnosno drevnog) „neprijatelja”, kojim bi se prevladala političko-ideološka i egzistencijalna podjela između ezula i talijanske manjine ali, kao što ćemo vidjeti kasnije, i čitave Italije koja je također tražila način da ispliva iz političke i institucionalne krize tražeći novo nacionalno jedinstvo koje bi stvorilo osjećaj zajednice i pripadnosti. Taj novi „neprijatelj” je, kako smo prethodno spomenuli, utjelovljen u „Slavenima”: „I kako možemo pomiriti taj „mi” i taj „oni”. Pogotovo što se „oni” (rekli bi *s'ciavi*²², ali to je također rasizam) nemaju nikakvu namjeru pomiriti, već dominirati, brisati, izbrisati nas. Mi se borimo za Europu bez granica. Oni se ubijaju kako bi označili granice, kako bi stalno uspostavljali razlike: mi i oni, oni i Srbi, Srbi i Hrvati, bosanski Srbi i bosanski Hrvati, kršćanskih Hrvati i muslimanski Srbi.” (Mori & Milani, 1998, 204–205). Ovdje se autorice izravno pozivaju na događanja iz ratova devedesetih na prostoru bivše Jugoslavije, koja su se u Italiji, kako smo ranije spomenuli, koristila kao „dokaz” slavenske krvoločnosti i brutalnosti te predispozicije za ratovanje, dok su s druge strane Talijani (u citiranom tekstu „mi”) borci za mir i za Europu bez granica, iskazujući stav civilizacijske superiornosti, paternalizma i moralizma.

Najproblematičniji su u knjizi opisimi vezani za događaje iz Drugog svjetskog rata, u kojima autorice često koriste poznati repertoar predrasuda i stereotipa o „Slavenima” koji su sastavni dio talijanskog nacionalno-patriotskog pripovijedanja i koji su, kao što ćemo vidjeti, kasnije preuzeti u mnogim drugim djelima, uključujući i neke historiografske radove. Ulazak partizana u oslobođenu Pulu opisan je na sljedeći način:

[...] vojska „osloboditelja” koja je marširala prema Puli, porazivši fašiste i Nijemce, bila je partizanska, slavenska i anti-talijanska, seljačka, nasilno protugrađanska i antiburžujuska. Talijanski stanovnici Pule, iznenađeni i opravdano zabrinuti, naviknuti na grad, na more i svoje trgovine, na svoje kino, svoje kazalište i svoje knjižare [...], promatrali su na šetalištu uz obalu ili na Korzu paradu vojske koju su s klasnom nadmoći zvali „vojskom u papučama”, l'esercito in zavatte. Bili su to slavenski partizani: čuveni „narod iz šume”, skloniji ratu nego miru; skloniji oružju, čak i onom najprimitivnijem, nego razgovoru; naviknuti ne na eleganciju i formalnost regularnih uniformi, već na siromaštvo i jednostavnost sela, čiji je sastavni dio bila i

21 Jedan od bitnijih izvora iz poslijeratnog razdoblja su novine *Giornale dell'Istria*.

22 Pogrdan dijalektalni naziv za slavensko stanovništvo.

odjeća u kojoj su krpene papuče [...] zamijenile čizme i cipele koje nisu posjedovali i s kojima nisu bili upoznati, kao što im nisu bile poznate (šaptalo se, uz smijeh, ali s neizrecivim teretom straha i tjeskobe) keramičke sanitarije Ginori u kupaonicama lijepih građanskih kuća. Do te mjere - prepričavalo se - da su, zauzevši neke luksuzne stanove i vile, napunili kade i bidee zemljom kako bi zasijali peršin i bosiljak. A WC, s njegovim čudesnim mehanizmom ispiranja, dao im je mogućnost najmaštovitijih načina korištenja (Mori & Milani, 1998, 72).

U ovom gotovo grotesknom opisu nalazimo niz lajtmotiva koji su karakteristični za etnicistički prikaz Drugog – u ovom slučaju „Slavena” i koji su već bili prisutni i u drugim uspješnim književnim djelima, kao što je „Proljeće u Trstu. Sjećanja iz ‘45.” Piera Antonija Quarantottija Gambinija. To djelo i danas, nakon više od 70 godina od izlaska prvog izdanja, uživa veliku pozornost.²³ Kao i u prethodnom književnom primjeru iz djela Mori i Milani, vezanom za Istru, Quarantotti Gambini opisuje dolazak jugoslavenske vojske u Trst kao civilizacijsku kataklizmu: „Ne mogu opisati osjećaj potpune uništenosti koju osjećam pri ovoj misli: *Slavi* su u Trstu. A onda osjetim, u dubini duše, poriv za pobunom: koliko beskoristan! Naši gradovi su postojali uz ovo more, sa svojim lukama, kazalištima, arena, rimskim cestama i temeljima, stoljećima i stoljećima prije nego što su se Slaveni prvi put pojavili u Europi [...]” (Quarantotti Gambini, 1951, 59). I u Quarantotti Gambinijevoj knjizi partizani su opisani kao „seljaci, šumari i pastiri” (Quarantotti Gambini, 1951, 76), s dodatnim rasističkim opisima Slovenaca: „Niski su, uglavnom, ti Slovenci, znatno niži od prosječne visine Trščana i Istrana. Promatram njih, a potom i građane koji prolaze pored mene; da, postoji iznenađujuća razlika u stasu, osim somatske i konstitucijske. [...] Ta razlika je još uočljivija kod žena. Slovenke, kratkih i mišićavih tijela [...] su potpuna suprotnost Trščankama, s njihovim vitkim torzima i dugačkim nogama.” (Quarantotti Gambini, 1951, 134).

Suvremeno književno djelo dviju autorica oslanja se dakle na opise prisutne u memoarskoj i publicističkoj literaturi koji su tijekom poslijeraća postali kanonski. Među njima su, kao što je vidljivo iz navedenog odlomka Quarantottija Gambinija, i rodne predrasude i mizogine slike. U tjedniku ezula *Il grido dell'Istria*, koji se besplatno dijelio u Trstu, možemo naći primjere duboko ukorijenjenih predrasuda i stereotipa prema ženama koje su prikazivane kao zvijeri i monstumi.²⁴ Ovo je „satirički” opis „drugarice”:

Za one koji to još ne znaju, naravno ne Istrani, drugarica [...] znači otprilike ovo: „životinja koja pripada ljudskoj vrsti, ženskog spola; uslijed posebnih životnih uvjeta i neprirodnih praksi, pretvorila se u stvorenje s monstuoznim licem, tijelom i duhom. U tom procesu pretvorbe, ono što je bilo nježno žensko postalo je monstuožno, veliko i mišićavo, muško biće. Duh se uskladio s tijelom i akumulirao sve najgnjevnije i

23 Zadnje izdanje knjige je iz 2018. s predgovorom Claudija Magrisa. Knjiga Quarantotti Gambinija, čije je prvo izdanje iz 1951., predstavlja početni model koji je naknadno preuzet u mnogim drugim talijanskim djelima, pa tako i u knjizi „Bora”, objavljenoj skoro pola stoljeća kasnije.

24 O prikazima jugoslavenskih partizanki u talijanskoj književnosti cf. Mengo, 2016.

naj-divljije što ljudska priroda može imati. Poznata je i kao šumska zvijer.” [...] Privučene slobodnom ljubavlju, odlazile su u šumu one koje je Majka Priroda obdarila neuglednim izgledom, one koje u normalnim vremenima ne bi mogle konkurirati manje ružnim kolegicama. Ljepše su, naravno, ostale kod kuće, gdje su se osjećale dobro. Teški život u šumi učinio ih je divljima, muška odjeća, puška, nož, vojnički rječnik i život u zajednici ogadile su ih i samim ženama. Kako su gubile ženstvenost, postajale su sve odvratnije. Kao reakcija, u njima je rasla bijes i srdžba, poprimile su divlji karakter sličan lisici, vuku i svinji. Posebno grozan izgled monstroznosti poprimile su one koje su se podvrgle snažnim injekcijama kako bi prekinule mjesečnicu. Nisu više bile žene niti su postale muškarci. Priroda u svojim neumoljivim zakonima pretvorila ih je u „drugarice” (Il Grido dell’Istria, 27. 06. 1946).²⁵

U knjizi „Bura”, kao i u „Proljeću u Trstu”, ponavljajući element (topos) je invazija urbanih prostora – naseljenih (isključivo) Talijanima, koji su sofisticirani, civilizirani, miro-ljubivi, obrazovani, uredni, elegantni, fizički ljepši – od strane Slavena koji su prikazani kao vanjski element, izvan kulturnog prostora, ljudi koji dolaze „iz šume” i koji su necivilizirani, nepismeni, siromašni, divlji, krvoločni, okrutni, inferiorni, izopačeni, bestijalni, prenositelji bacila, odnosno patogenih agensa koji napadaju i razaraju zdravo tijelo, tj. talijansku urbanu civilizaciju, prisvajajući ono što im ne pripada i što nikada nije bilo njihovo:

Prodavala je kruh svima, Puležanima, talijanskim komunistima koji su stigli iz Monfalcone, Hrvatima, Srbima, Crnogorcima, svima koji su dolazili u svojoj povijesnoj žurbi u kolonama, množili se kao muhe, kao bacili, kao primitivni organizmi, nestrpljivi da ispune svoju mesijansku ulogu (Mori & Milani, 1998, 155).²⁶

O prikazima „neprijatelja” kao prenositelja „bacila” i „bolesti” u raznim oblicima postoji mnoštvo primjera, čije tragove možemo pronaći sve do danas, uključujući i recentne predodžbe i predrasude vezane za globalnu krizu Covida-19. Zajednička nit je svakako opsesivna potraga za „odgovornima”, a njihov „pronalazak” je uglavnom usredotočen na figuru „neprijatelja” te diseminaciju stereotipa koji – osim stvaranja stereotipnih predodžbi – razvijaju i negativne emocije, pogotovo one vezane za strah i osjećaj ugroženosti, i koje u ekstremnim oblicima mogu biti motivacija za dodatno širenje šovinističkih stajališta (Badurina, 2020).

25 Cf. Columi, Ferrari, Nassisi, Trani, 1980, 143.

26 Ta se metafora pojavljuje na još jednom mjestu u knjizi, kad pripovjedačica prenosi očevu pripovijest o mladom Talijanu kojeg je zarazila djevojka „slavenskog” porijekla : [...] upoznao je prekrasnu djevojku, Slavenku. Bila je kći vrlo traženog krojača, pripadala je najuglednijoj obitelji u selu. Njih su se dvoje zaljubili i počeli nalaziti po šumama i livadama. Nakon nekoliko dana, mom se prijatelju obratio nepoznati suseljanin upozorivši ga: budite oprezni, djevojka boluje od tuberkuloze i, koketirajući s Talijanima, posebno onima koji pripadaju talijanskom građanstvu koje ima neku važnost u Trstu ili Istri, obavlja, na svoj način, politički posao. Pokušava ih zaraziti svojom bolešću... „Vidiš, kćeri moja, sklon sam vjerovati da je ta priča istinita. Ali u svakom slučaju, čak i ako nije, znakovita je: pokazuje rasnu mržnju, nasilan nacionalizam [...]” (Mori & Milani, 1998, 98).

POVJESNIČARI KAO „ČUVARI NACIJE”

U kritičkoj analizi povijesnih narativa prisutnih u talijanskoj historiografiji koja se bavi sjevernojadranskim prostorom ne možemo ne primijetiti nekoliko prijepornih čimbenika koji se tiču preuzimanja imagoloških matrica i stereotipa i u znanstveno-historiografskim publikacijama. Naime, moglo se očekivati da će povjesničari, suočeni s opsežnom rasprostranjenošću anti-slavenskih predrasuda i stereotipa, pružiti u svojim radovima kritičke osvrtne, koji bi bar donekle spriječili širenje stereotipnih prikaza Drugog kroz složeniju viziju prošlosti. Takvi radovi, nasreću, postoje i sve je više znanstvenika koji kroz svoja dugogodišnja istraživanja omogućuju da se istakne kompleksnost povijesnih događaja u pograničnom području iz komparativne, transnacionalne i transdisciplinarnе perspektive. Međutim, u jednom dijelu talijanske historiografije, koja uživa veliku popularnost i široko priznanje unutar znanstvene zajednice, još uvijek postoje povijesni prikazi u kojima se obilno koriste svi setovi imagera o kojima smo govorili i koji su dio nacionalno-patriotskog diskursa. Dapače, ako kritički razmotrimo razdoblje objavljivanja većine tih radova (u desetljeću od kraja devedesetih do sredine prvog desetljeća dvijetisućitih) možemo uočiti da su pojedini talijanski povjesničari itekako pridonijeli učvršćivanju novog nacionalnog narativa, aktivno sudjelujući u državnim politikama vezanim za povijest tzv. istočne granice. Najproblematičniji aspekt takve historiografije leži u njezinoj nevoljkosti da kritički procijeni i dekonstruira određene stereotipe, predrasude, kategorije ili karakteristike koje obilno cirkuliraju u publicistici, svjedočanstvima istarskih izbjeglica, javnom prostoru te književnim radovima, što u konačnici dovodi ne samo do prihvaćanja takvih narativa i diskursa nego i do njihove daljnje reprodukcije, prezentirajući ih pritom kao „objektivne” i znanstvene.

Kako se radi o publikacijama koje se između ostalog koriste u školstvu na svim razinama – preko nastavnika koji su zakonom obavezani da obrađuju teme vezane za „fojbe i egzodus” unutar nastavnog programa²⁷ – nužno im je posvetiti posebnu pažnju, imajući na umu da se upravo u povijesnim knjigama često prenose oni narativi koji jačaju svijest o dubokim podjelama i sukobima sa susjednim zemljama, stvarajući „iluziju da je konflikt prirodno i nepromjenjivo stanje u kome se nalaze ti narodi”. To je razlog zašto se naglašavaju one povijesne faze koje podupiru sliku o „sukobu kao sudbini”, dok se razdoblja dobrih odnosa potiskuju iz povijesnih narativa (Stojanović, 2013, 191). Upravo se to događa i u većini historijskih narativa koji se tiču povijesti Drugog svjetskog rata i poraća na sjevernojadranskom prostoru

27 <https://www.miur.gov.it/la-scuola-e-il-giorno-del-ricordo> (last access: 2023-06-28). Na navedenoj stranici talijanskog Ministarstva obrazovanja i zasluga (*Ministero dell'istruzione e merito*), u dijelu posvećenom Danu sjećanja na fojbe i egzodus u školstvu, priložen je dokument „Smjernice za nastavu o jadranskoj granici” (*Linee Guida per la didattica della Frontiera Adriatica*), čiji su autori Giuseppe Parlato (profesor suvremene povijesti sa Sveučilišta za Međunarodne studije u Rimu), Raoul Pupo (profesor suvremene povijesti sa Sveučilišta u Trstu), Guido Rumici (profesor prava i ekonomije u srednjoj školi u Monfalconeu) i Roberto Spazzali (profesor povijesti i književnosti u srednjoj školi u Trstu). U prezentaciji se također navodi da su gore navedene smjernice odobrile i Udruge ezula iz Istre, Rijeke i Dalmacije.

i koji se fokusiraju uglavnom na negativne stranice prošlosti kao što su nasilje i odlazak jednog dijela stanovništva (prikazanog isključivo kao nasilno protjerivanje ili čak „etničko čišćenje”), dok se dugotrajne faze suživota i međusobnih interakcija prešućuju, zajedno sa svim drugim pozitivnim karakteristikama pograničnog područja (Orlić, 2023).

Ovdje ćemo prikazati samo neke od konkretnih primjera u kojima se ponavljaju imagem i stereotipni prikazi Drugog o kojima je već bilo riječi. Jedan od najpoznatijih radova o istarskom egzodusu je „Dugi egzodus” (*Il lungo esodo*) tršćanskog povjesničara Raoula Pupa²⁸, objavljen u nekoliko izdanja²⁹ i koji se sve do danas nudi u školama i sveučilištima te se preporučuje svima koji žele naučiti nešto o talijanskoj „istočnoj granici”. Knjiga sadrži više problematičnih opisa i predodžbi koje ćemo ovdje ilustrirati s nekoliko citata:

[...] strah zbog svireposti pobunjenika³⁰, koji su razbili patrijarhalnu sliku pokornih i bezopasnih slavenskih seljaka. [...] Situacija koja se dogodila između rujna i listopada '43. izgledala je Talijanima kao neka vrsta „svijeta naopako”, u kojem je sve postalo uznemirujuće moguće. Tako su stanovnici slavenskih sela mogli zauzeti politički prostor talijanskih gradića, premošćujući s ponosom zidove koji su do tada bili opipljiv simbol razlike i superiornosti urbanog središta u odnosu na selo, obilježavajući svojim plesovima na trgovima osvojeno područje (Pupo, 2005, 75–76).

Iz navedenog je vrlo jasna binarna podijeljenost selo/grad (o kojoj smo već govorili) i koja reproducira i etnički narativni okvir prema kojem su stanovnici istarskih sela isključivo „Slaveni” dok su gradovi isto tako striktno „talijanski”. Radi se o vrlo problematičnom iščitavanju povijesti putem kojeg paradigma selo/grad i dualistički prikaz multietničkog prostora označava ljestvicu vrijednosti između dvije stvarnosti: inferiorno/superiorno, niska kultura/visoka kultura, primitivizam/civilizacija, itd. banalizirajući i simplificirajući povijesnu zbilju koja je sačinjena od mnoštva čimbenika (društvenih, kulturnih, političkih, klasnih itd.) koji se nipošto ne mogu svesti isključivo na tobožnju „etničku pripadnost” (Verginella, 2008). Također možemo primijetiti i neke druge elemente, kao npr. „svirepost pobunjenika”, u kojima se opis partizana svodi na okrutnost i jezovitost. Ovdje postoji još jedan imagem, pun predrasuda, a tiče se „plesova” (misleći na kolo) kojima su „stanovnici slavenskih sela” označavali „osvojeno područje”. Slika se jasno povezuje s imagemom tribalnih plemena koja, baš zato što nisu dosegla razinu

28 Radi se o autoru „Smjernica za nastavu o jadranskoj granici” iz prethodne fusnote, kao i autora „Priručnika za Dan sjećanja” (*Vademecum per il Giorno del ricordo*) u izdanju Regionalnog povijesnog instituta iz Trsta (http://www.irsrecfvg.eu/upload/vademecum_giorno_ricordo/Vademecum_giorno_del_ricordo_aggiornato.pdf (last access: 2023-06-12)) te jednim od najaktivnijih povjesničara za temu talijanske „istočne granice”, posebno prisutnim u javnom prostoru.

29 Prvo izdanje je iz 2005. za izdavačku kuću Rizzoli iz Milana, potom 2006., 2013. (i kao e-izdanje), 2019. i 2022, a 09.02.2021. je distribuirana kao poklon u najtiražnijim talijanskim dnevnim novinama *Corriere della sera*.

30 Misli se na partizane, op.a.

civiliziranosti, obilježavaju vlastiti trijumf kroz fizičke činove, kao što je ples. Radi se o slici koja se često ponavlja i u svjedočanstvima istarskih izbjeglica, kako sam i sama mogla ustvrditi u nekim od intervjuja:

Moramo reći istinu: nikada nismo gledali Slavene [slave] blagonaklono. Nikada nismo željeli biti pod Slavenima, nismo ih željeli. Uvijek smo ih smatrali inferiornima i nismo ih htjeli. Mi smo bili Talijani! [...] Uvijek sam se rugala kada su plesali kolo na trgu i pjevali «Živio Tito», a ja sam govorila: izgledaju kao majmuni koji plešu (Orlić, 2023, 134).

Ustaljenost ovakvih prikaza može se uočiti i u još jednoj (kasnijoj) knjizi istog autora, „Rijeka grad strasti” (*Fiume città di passione*) koja, kao i prethodna, uživa veliku javnu vidljivost jer je objavljena na stogodišnjicu D’Annunzijevo pohoda na Rijeku.³¹ U njoj su imagem i stereotipni prikazi još naglašeniji i toliko evidentni da ih nije potrebno ni dodatno komentirati:

Nacisti se moglo mrziti, njemački su vojnici mogli buditi strah: ali bili su uredni, besprijekorni, dobro odgojeni, kao što priliči onomu tko želi zapovijedati. A novi gospodari³² izgledali su kao da su izašli iz perverzne mašte Hieronymusa Boscha, to su prostaci koji osvajaju gradove, a i u selima su bili marginalci, bezemljaši, «magna pan de bando»³³, koji izokreću sustave utvrđene generacijama (Pupo, 2018, 223–224).

Ista imagološka matrica se ponavlja i u drugim povijesnim radovima:

Nije bilo Talijana u istarskoj zemlji koji nije odahnuo i od srca se zahvalio nebesima ugledavši ih. Naravno, nigdje drugdje u Europi njemački vojnici nisu bili dočekani kao osloboditelji. [...] ti vojnici s prepoznatljivim čeličnim šljemom, umotani u maskirna odijela i prijeteci poput ratničkih bogova, u mnogim su selima našli nasmijane ljude koji su nudili vino i voće dok su zvona zvonila u znak slavlja [...] (Petacco, 1999, 64).

Slika opsjednute citadele [...] prikazuje drevnu suprotstavljenost između UNUTARNJEG koji je poznat i umirujući, uređen i miroljubiv u svojim strukturama i svijeta IZVAN - simbolično predstavljenog šumom - s neizvjesnim granicama, pod tuđom vlašću, u kojem djeluju neregularne snage s mračnim ciljevima i opakim težnjama (Nemec, 1998, 148).

Partizanske postrojbe su izašle na vidjelo, bez legitimnosti i bez povijesti [...] promjena koja je uslijedila imala je karakteristike prirodne katastrofe (Nemec, 1998, 155).

31 O kritičkoj analizi D’Annunzijeve okupacije Rijeke v. Badurina (2023).

32 Odnosi se na partizane, op.a.

33 Doslovno oni koji jedu stari kruh, siromasi, op.a. Radi se o izrazu koji Pupo kontinuirano koristi u svojim radovima pri opisu „Slavena”, pa se tako isti izraz pojavljuje i u zadnjoj knjizi „Adriatico amarissimo. Una lunga storia di violenza” iz 2021, 211.

Prikrivena drugost izronila je s oružjem u rukama: ono što je oduvijek postojalo, ali što tijekom dvadeset godina fašizma nije imalo javno kulturno dostojanstvo, naprasno je ušlo na domaću zajedničku scenu i najavilo kraj jedne epohe (Nemec, 1998, 34).

Kako je primijetila Natka Badurina, prikazivanje „slavenskih” seljaka/partizana kao brutalnih i zaostalih divljaka „bez legitimnosti i bez povijesti”, koji su se spustili iz šume da nasilno preuzmu vlast i stvore kaos s „karakteristikama prirodne katastrofe”, ukazuje također na pretpostavku da prethodno fašističko a potom i nacističko nasilje nije imalo iracionalne konotacije već je, naprotiv, bilo organizirano (kako na vojnom, tako i na hijerarhijskom planu) te gotovo umirujuće i funkcionalno za uspostavljanje reda i smirivanje kaosa (Badurina, 2020; 2023). Suprotstavljanje reda i kaosa, koje se podudara s piramidalnom idejom moći u kojoj oni koji su u podnožju piramide ne mogu (i ne smiju) preuzeti moć i vlast, predstavlja jedno od najprisutnijih imagerama koji je sažet u konceptu i izrazu „izvrnutog svijeta” ili „svijeta naopako” (*il mondo alla rovescia*). Gotovo u svim povijesnim i publicističkim radovima koji su objavljeni u razdoblju kada se formirao novi narativ vezan za „istočnu granicu” od kraja devedesetih do 2005. – godine kada je održana prva službena komemoracija Dan sjećanja na egzodus i fojbe – taj se imagerom kontinuirano prikazivao i naposljetku duboko ukorijenio u povijesne narative koji su prisutni sve do danas. Međutim, korisno se još jednom prisjetiti da je riječ o izrazu koji je bio prisutan i u fašističkim narativima (tisku, dokumentima, itd.): „Vojska ološa ulazi u grad” (*Corriere istriano*, 14. 10. 1943), „Poreč pogođen u srce od strane slavensko-komunističkih zvijeri, plače za svojom najboljom djecom brutalno ubijenom” (*Corriere istriano*, 28. 10. 1943), „životinjska balkanska mržnja protiv svega što miriše na talijansko” (*Il Piccolo*, 6. 11. 1943), stoga dodatno iznenađuje njegovo nekritično korištenje kod današnjih povjesničara.³⁴

O prikazima Drugog kao monstroznog i bestijalnog smo također već govorili, a ovdje možemo vidjeti neke od konkretnih primjera koje Gloria Nemec prenosi u svojoj knjizi i koji proizlaze iz usmene povijesti sjećanja Istrana, a u kojima se navodi opis partizana kao zastrašujućih, neljudskih ili životinjskih bića: „bili su kao lavovi... kao tigrovi”, inzistirajući na njihovoj „dramatičnoj drugosti” (Nemec, 1998, 180; Badurina, 2023, 219). U istom se radu također ponavlja i predodžba partizana kao prenositelja bolesti: „donijeli su nam šugu i uši” (Nemec, 1998, 201). Zanimljivo je da se gotovo identična matrica pojavljuje i u nekim drugim povijesnim analizama historijske imagologije, u kojima možemo detektirati vrlo slične ako ne i potpuno jednake imagerme monstroznih „bradatih zvijeri”, kojima se suprotstavljaju „građani motivirani pravedničkim gnjevom”.³⁵

34 Ovdje smo naveli samo neke od članaka iz tiska s kraja 1943. koji jasno ukazuju na stvaranje fašističkog narativa o „slavenskom i komunističkom neprijatelju” koji se pokazao izvanredno učinkovitim propagandnim sredstvom ne samo za utjerivanje terora i straha, nego i za sprečavanje budućeg sudjelovanja lokalnog stanovništva u partizanskom pokretu. Pritom izjednačavanje „slavenskog” i „komunističkog” neprijatelja u kontekstu jeseni 1943. (nakon kapitulacije Italije) dobiva novu funkciju opravdanja obnove fašističko-nacističke političke i ideološke suradnje.

35 Riječ je o vrlo zanimljivoj analizi Vinka Drače, koji je pomno analizirao imagološki prikaz pobune Srba u Hrvatskoj na početku devedesetih (Drača, 2021).

Kao što smo već mogli vidjeti, prikazi „slavenskih” žena (a pritom i partizanki) opterećeni su i mizoginim predrasudama koje se ponovo mogu pronaći i na stranicama povijesnih knjiga:

Elokventan simbol obrtanja vrijednosti [...] je promjena uloge žena: više nisu bile one koje su, prema običajima, nosile jaja, mlijeko i pružale nježnost talijanskoj djeci, već su postale najbjesnije u poticanju pobunjenika na linč i mučenje talijanskih veleposjednika i njihovih obitelji (Pupo, 2005, 75).

U knjizi „Rijeka grad strasti” autor preuzima riječi pisca Giovannija Comissa, legionara koji je sudjelovao u pohodu na Rijeku 1919. godine: „Strasti su doista bile bez granica: grad je stvarno postao talijaniziran do krvi. Nisu muškarci pravili ljubomorne drame, već žene: žene su se natjecale za talijanskog muškarca”, na što autor dodaje „Ne znamo jesu li tako razmišljale i hrvatske seljančice i pastirčice iz okolice Rijeke, koje su također bile predmet živahnih udvaranja legionara” (Pupo, 2018, 106–107). Ta naizgled bezazlena konstatacija, u suštini sadrži niz problematičnih elemenata počevši od klasičnog stereotipa prema kojem se hrvatske žene automatski povezuje s ruralnom sredinom, dok ih se istovremeno omalovažava koristeći umanjenje: „seljančice i pastirčice”. S druge strane opis ponašanja legionara kao „živahnih udvaranja” opet priskače stereotipu nestašnih i vrcastih talijanskih vojnika koji su u Rijeku došli dobronamjerno, kako bi se lijepo proveli u okrilju seksualne slobode, zanemarujući pritom sve problematične aspekte takvih „udvaranja”.³⁶

ZAKLJUČAK

U ovom smo radu naveli samo neke od primjera historijske imagologije vezane za sjeverno-jadranski prostor, uglavnom one koji se najčešće ponavljaju, a koji su problematični jer konstruiraju poželjnu sliku o prošlosti – prožetu stereotipnim i omalovažavajućim prikazima Drugog – koja često sadržava i vrlo jasnu političku poruku upravo kroz ekskluzivne nacionalno-patriotske diskurse u kojima nema prostora za drugačije interpretacije i manjinske kulture.

Zaključno možemo ustvrditi da se u posljednjih trideset godina u talijanskom javnom prostoru postupno nametnuo nacionalno-patriotski diskurs vezan za događaje na „istočnoj granici”, kroz izraženu italocentričnu službenu pripovijest prožetu predrasudama i anti-slavenskim stereotipima koji se nimalo ne uklapaju u ideju povijesne „kompleksnosti” koja se spominje u tekstu zakona o Danu sjećanja na fojbe i egzodus. Također se ne uklapa ni u transnacionalnu historiografsku metodološko-interpretativnu paradigmu, na koju se mnogi pozivaju ali je rijetko tko suštinski primjenjuje. Ako povijest kao znanost još uvijek ima političko-intelektualnu ulogu u javnoj raspravi, treba je tražiti u dekonstrukciji općeprihvaćenih narativa, stereotipnih prikaza i predrasuda te u stalnom kritičkom preispitivanju kategorija kojima se služi.

36 Za kritičku analizu stereotipnog prikazivanja talijanskih vojnika v. Focardi, 2013.

ITALIAN PUBLIC MEMORY AND REPRESENTATIONS OF THE OTHER:
ANTI-SLAVIC STEREOTYPES IN RECENT ITALIAN HISTORIOGRAPHY
AND LITERATURE OF THE UPPER ADRIATIC AREA*Mila ORLIĆ*

University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Sveučilišna Avenija 4, 51000 Rijeka, Croatia
e-mail: milaorlic@ffri.uniri.hr

SUMMARY

This essay explores the evolution of public memory in Italy after 1989, influenced by the declining myth of the Resistance as a national liberation movement and the rising pressure of historical revisionism that questioned the prevalent anti-fascist interpretations of World War II. Drawing on newspapers from the period as a source, the study demonstrates how political dynamics steered the formation of a renewed public memory, with events on the “eastern border” taking center stage. Particularly, amid the disintegration of the Italian party system in the early 1990s, the “foibe” and “exodus” narratives emerged as pivotal in shaping a new national myth and identity. This narrative, stimulated in part by the dissolution of the Yugoslav federation, relies on entrenched nationalist rhetoric and taps into a reservoir of “anti-Slav” biases and stereotypes rooted in the latter half of the 19th century and the initial half of the 20th century. It identifies the “Slav” or “Yugoslav communist” as the archetypal image of the “enemy”. The study analyses paradigmatic examples, from historiography and other textual mediums (like popular, journalistic, and literary sources), that have sculpted the portrayal of the Other. Utilizing the method of historical imagology, the essay underscores and critiques the multifaceted issues these representations bring to the fore in public discourse and the education of younger generations.

Key words: antislavism, nationalism, Italian public memories, Upper Adriatic, otherness

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA:

- Accati, Luisa & Renate Cogoy (2010):** Il perturbante nella storia. Le foibe. Uno studio di psicopatologia della ricezione storica. Verona-Bolzano, QuiEdit.
- Badurina, Natka (2023):** Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća. Zagreb, Disput.
- Badurina, Natka (2020):** Fear, the Fantastic, and the Political in the Italian Memory of the Istrian Exodus. In: Badurina, Natka, Bauer, Una, Jambrešić Kirin, Renata & Jelena Marković (eds): Encountering Fear. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 57–82.
- Badurina, Natka (2018):** Strah, fantastično i političko u talijanskom pamćenju istarskog egzodusa. Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbenoj umjetnosti i filmu, 62, 2, 209–230.
- Badurina, Natka (2009):** Nezakonite kćeri Ilirije. Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću. Zagreb, Centar za ženske studije.
- Ballinger, Pamela (2010):** La memoria dell'esilio. Esodo e identità al confine dei Balcani. Roma, Il Veltro.
- Banti, Alberto Maria (2005):** L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra. Torino, Einaudi.
- Beller, Manfred & Joep Leerssen (2007):** Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Amsterdam, Editions Rodopi.
- Benjamin, Walter (2006):** Opere complete. Vol. 7. Scritti 1938–1940. Torino, Einaudi.
- Collotti, Enzo (1999):** Sul razzismo antislovo. In: Burgio, Alberto: Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870–1945. Bologna, Il Mulino, 33–61.
- Columni, Cristiana, Ferrari, Liliana, Nassisi, Gianna & Germano Trani (1989):** Storia di un esodo. Istria 1945–1956. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Corriere della Sera.** Milano, 1876–.
- Corriere istriano.** Pola, 1929–1945.
- David, Lea (2020):** The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights. Cambridge, Cambridge University Press.
- Davies, Norman (1994):** The Misunderstood War in Europe. The New York Review of Books, 9 June 1994.
- Deák, Istvan, Judt, Tony & Jan Gross (2001):** The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath. Princeton, Princeton University Press.
- De Luna, Giovanni (2011):** La repubblica del dolore. Le memorie di un'Italia divisa. Milano, Feltrinelli.
- Dota, Franko (2010):** Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre. Zagreb, Srednja Europa.
- Drača, Vinko (2021):** Izvještaji iz „Balvanije”: imagološka artikulacija pobune Srba u Hrvatskoj u Slobodnoj Dalmaciji i Glasu Slavonije. Tragovi, 4, 1, 73–101.

- Focardi, Filippo (2005):** La guerra della memoria. La Resistenza nel dibattito politico italiano dal 1945 ad oggi. Roma-Bari, Laterza.
- Focardi, Filippo (2013):** Il cattivo tedesco e il bravo italiano. Roma, Laterza.
- Focardi, Filippo (2020):** Nel cantiere della memoria. Fascismo, Resistenza, Shoah, Foibe. Roma, Viella.
- Harle, Vilho (1994):** On the Concepts of the “Other” and the “Enemy”. *History of European Ideas*, 1–3, 27–34.
- Harle, Vilho (2000):** The Enemy with a Thousand Faces. The Tradition of the Other in Western Political Thought and History. Westport, Praeger Publisher.
- Il Grido dell’Istria.** CNL dell’Istria, 1945–1947.
- Il Piccolo.** Trieste, 1881–.
- Ježernik, Božidar (2010):** Europa selvaggia. I Balcani nello sguardo dei viaggiatori occidentali, Toriono, EDT.
- Judt, Tony (1992):** The Past is Another Country, Myth and Memory in Postwar Europe. *Dedalus*, 121, 4, 83–118.
- Judt, Tony (2022):** Poslije rata. Povijest Europe od 1945. Zagreb, VBZ.
- Klabjan, Borut (2020):** Memorie divise? Commemorare la seconda guerra mondiale tra Italia e Slovenia. *Memoria e ricerca*, 63, 1, 159–180.
- Klabjan, Borut & Gorazd Bajc (2023):** Battesimo di fuoco. L’incendio del Narodni dom di Trieste e l’Europa adriatica nel XX secolo. *Storia e memoria*. Bologna, Il Mulino.
- Koroman, Boris (2015):** Postkolonijalno čitanje Nazorova Velog Jože. *Tabula*, 1, 176–195.
- Košuta, Miran (2014):** Da “buon selvaggio” a ectoplasma: eterostereotipi antisilavi nella letteratura triestina italiana tra Otto e Novecento. *Ricerche slavistiche*, 12, 58, 485–502.
- La Repubblica.** Roma, 1976–.
- Luzzatto, Sergio (2004):** La crisi dell’antifascismo. Torino, Einaudi.
- Mengo, Francesco Maria (2016):** Tra discredito ed esotismo. Le partigiane jugoslave nella pubblicistica nazionalista italiana dopo la Seconda guerra mondiale. *La Camera Blu. Rivista Di Studi Di Genere*, 15, 1–19.
- Mori, Anna Maria & Nelida Milani (1998):** Bora. Istria, il vento dell’esilio. Como, Edizioni Frasinelli.
- Müller, Jan-Werner (2002):** Memory and Power in Post-war Europe, *Studies in the Presence of the Past*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nemec, Gloria (1998):** Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d’Istria 1930–1960. Gorizia, LEG.
- Neuman, Brigit (2009):** Towards a Cultural and Historical Imagology. *European Journal of English Studies*, 13, 3, 275–291.
- Oliva, Gianni (2005):** Profughi. Dalle foibe all’esodo: la tragedia degli italiani d’Istria, Fiume e Dalmazia. Milano, Mondadori.
- Orlić, Mila (2015):** Se la memoria (non) mi inganna. L’Italia e il „confine orientale”: riflessioni sulla storia e sul suo uso pubblico. *Acta Histriae*, 23, 3, 475–486.

- Orlić, Mila (2021):** Le difficili traiettorie delle memorie pubbliche nell'Alto Adriatico. *Contemporanea*, 24, 2, 309–312.
- Orlić, Mila (2023):** Identità di confine. Storia dell'Istria e degli istriani dal 1943 a oggi. Roma, Viella.
- Petacco, Arrigo (1999):** L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia. Milano, Mondadori.
- Petrungaro, Stefano (2012):** Balcani. Una storia di violenza? Roma, Viella.
- Pirjevec, Jože (2009):** Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, Jože (2021):** Partizani. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pupo, Raoul (2005):** Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio. Milano, Rizzoli.
- Pupo, Raoul (2018):** Fiume città di passione. Roma, Laterza.
- Pupo, Raoul (2021):** Adriatico amarissimo. Una lunga storia di violenza. Roma, Laterza.
- Quarantotti Gambini, Pier Antonio (1951):** Primavera a Trieste: ricordi del '45. Milano, Mondadori.
- Raspudić, Nino (2010):** Jadranski (polu)orijentalizam, prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti. Zagreb, Naklada Juričić.
- Schwarz, Guri (2016):** La Shoah come paradigma: memoria dell'evento e paragoni (im)possibili. In: Recchia Luciani, Francesca & Claudio Vercelli: *Popshoah? Immaginari del genocidio ebraico*. Genova, Il Melangolo, 158–171.
- Schwarz, Guri (2021):** Un antirazzismo commemorativo. La Shoah, i migranti e i demoni dell'analogia. *Italia contemporanea*, 297, 145–179.
- Selimović, Šenol (2022):** Esuli. Od Mussolinija i Tita do Tuđmana i Berlusconi. Zagreb, Srednja Europa.
- Stojanović, Dubravka (2013):** Sećanje protiv istorije: Udžbenici istorije kao globalni problem. *Beogradski istorijski glasnik*, IV, 185–204.
- Tenca Montini, Federico (2016):** Politika sjećanja za postideološka vremena: slučaj Italije. *Politička misao*, 3, 7–25.
- Todorova, Maria (2009):** *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press.
- Todorova, Maria (1994):** The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review*, 53, 2, 453–482.
- Traverso, Enzo (2006):** Il passato: istruzioni per l'uso. Storia, memoria, politica. Verona, Ombre corte.
- Traverso, Enzo (2012):** Il secolo armato. Interpretare le violenze del Novecento. Milano, Feltrinelli.
- Verginella, Marta (2008):** Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico. *Contemporanea*, 4, 779–792.
- Verginella, Marta (2011):** Antislavismo, razzismo di frontiera? *Aut Aut*, 349, 30–49.